

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Tələbələrin türk dilini daha yaxşı mənimsəməsi üçün Polşanın Yan Kazimir adına Lvov Universiteti türk dilində buraxılan qəzet və jurnallara abunə yazılmışdı. Məhəmməd Sadiq bəyə bu işdə onunla daim əlaqə saxlayan Əli bəy Hüseynzadə kömək edirdi. Bunu Məhəmməd Sadiq bəyin məktublarından da görürük: “Əzizim Əli bəy! Sənin yanvarda yazdığın məktubu və “Vaxt”ın abunəsi üçün iki qəbzi aldım. Bu abunə qəbzləri üçün institutun Şərq dilləri üzrə professoru Smoqorjevski sənə beş dollar göndərdi. Güman edirəm bu günlərdə həmin pulu alarsan. Qəzeti vaxtılı-vaxtında göndərlər. Tapşırığımı vaxtında yerinə yetirdiyin üçün çox sağ ol... Sənə pul göndərsəm, redaksiyada mənə abonement üçün sifariş açə bilərsənmi?.. Səni sevən Sadiq.”

M.S.Ağabəyzadə tələbələrə fars dilini də yüksək səviyyədə tədris edirdi. Aşağı kurs tələbələrinə qrammatika və oxu, orta kurs tələbələrinə sadə mətnlərin oxusu və müsahibələr, yuxarı kurs tələbələrinə mətn və müsahibələr. Sonrakı illərdə Məhəmməd Sadiq bəy universitetdə ərəb dilini də tədris etdi.

İlk illər M.S.Ağabəyzadə çox gərgin işləyirdi. Şərq dili müəlliminə olan tələbatı nəzərə alaraq Lvov Ticarət Akademiyasında da şərq dillərini tədris etməyə razılıq vermişdi.

Hər iki ali məktəbdə tələbələrin əksəriyyəti polyak olduğundan, Məhəmməd Sadiq bəy polyak dilini də öyrənirdi.

Tələbələr Avropada nəşr olunmuş dərsliklərdən istifadə edirdilər və bu, xarici dili bilməyən polyak tələbələr üçün çətinlik yaradırdı. Bütün bunları nəzərə alan M.S.Ağabəyzadə Lvov Universitetinin tələbələri üçün polyak dilində türk dilinin qrammatikası (Sadyk Bej. Gramatyka jezyka tureckiego uzytku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis., ANOiP, MMLiIL, KIII-7101) dərsliyini yazdı. Bu, polyak dilində yazılmış türk dilinin qrammatikası haqqında ilk dərslikdir (əlyazma). Polşanın Krakov arxivində bu dərslik 1930-cu ilin sənədləri arasında saxlanılır. Dərslik müxtəlif kağızlarda, müxtəlif illərdə yazılıb. Dərsliyin birinci hissəsi 113 səhifə, ikinci hissəsi 85 səhifədir. Bəzi fəsillər onun 1929-cu ildə yazıldığını göstərir. Bu dərsliyə görə universitet rəhbərliyi müəllifə 500 dollar mükafat verdi.

Bunun ardınca M.S.Ağabəyzadə (1930-cu il) polyak dilində yeni bir dərslik - fars dilinin qrammatikasını yazdı (Sadyk Bej, Gramatyka jezyka perskiego dla uzytku studentow Lwowskiego Instytutu Orientalistycznego, rekopis, ANPiP, MMLiIL, sygn. KIII-7102). Ayrı-ayrı materiallar məcmusu olan bu kitab (əlyazma) 123 səhifədən ibarətdir.

1934-cü ildə Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin polyak dilində üçüncü dərsliyi “Ərəb dilinin ibtidai qrammatikası” kitabı nəşr olundu (M. Sadyk - Bey. Elementarna gramatyka jezyka arabskiego. Lwow, 1934). Müəllif ön sözdə qeyd edir ki, bu kitab ərəb dilini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun yazılışında Avgust Perierin fransız dilində yazdığı yeni ərəb dili qrammatikası (1928-ci il) əsas götürülmüşdür”.

M.S.Ağabəyzadənin ən böyük üstünlüyü bu kitabın polyak dilində yazılması idi. Bu əsərə təkcə Lvov Universitetində deyil, Polşanın digər elm və mədəniyyət ocaqlarında da maraq

UNUDULMAZ BİR AD VAR

MƏHƏMMƏD SADIQ BƏY AĞABƏYZADƏ - GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

böyük idi. Kitab Varşava Milli Kitabxanasına, Krakov kitabxanasına, Vilnus Universitet kitabxanasına (o vaxt Vilnus Polşanın tərkibində idi), Lyublina Universitetinə və başqa elmi hissələrə göndərildi.

Bu əsər Məhəmməd Sadiq bəyin hörmətini daha da artırdı. Polşa Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Vladislav Lyudviqoviç Kotviç 8 sentyabr 1934-cü il tarixli məktubunda Məhəmməd Sadiq bəyin əməyini yüksək qiymətləndirir, polyak dilində ərəb dili qrammatikasını yazmağın çətin və ağır iş olduğunu deyir. V.Kotviç yazır: “Çətin və ağır işi başa çatdırdığınıza görə özünü təbrik edə bilərsiniz”.

Yan Kazimir adına Lvov Universiteti o illər Avropada həqiqətən şərqşünaslığın mərkəzinə çevrilmişdi. Burada V.Kotviç (monqol, mancur dillərini tədris edir və tədqiqatlar aparırdı), Z.Smoqorjevski (ərəb dili və islamşünaslığı tədris edirdi, 1931-ci ildə vəfat etdi), M.S.Ağabəyzadə (türk, fars, ərəb dillərini tədris edirdi) kimi istedadlı professor və müəllimlər çalışırdı. “V.Kotviç, Z.Smoqorjevski və M.S.Ağabəyzadə Lvov – Peterburq Şərqşünaslıq məktəbinin özəyini təşkil edirdilər”.

Məhəmməd Sadiq bəy əsil poliqlot idi. O, sevdiyi ana dilindən - Azərbaycan dilindən başqa, 10 dil bildirdi - türk, ərəb, fars, türkmən, rus, ingilis, fransız, polyak, son illərdə isə alman və ukrain dillərini də öyrənmişdi.

Tələbələr, müəllim yoldaşları ona sadəcə “Sadiq bəy” deyərək müraciət edirdilər (dərsliklərini də bu imza ilə yazırdı).

“Sadiq bəy”- bu sözün arxasında həqiqət, ədalət, mərifət, məhəbbət, qəhrəmanlıq, mərdlik dayanırdı. Orta boylu, arıq bədənli, səliqəli və şux geyinən bu adam işdə tələkər, həyatda sadə və son dərəcə təvazökar idi. Məhəmməd Sadiq bəy tələbələrə şərq dillərini, xüsusən türk dilini və Azərbaycan folklorunu sevdirmişdi. Həmin tələbələrdən Teofil Bolodimirski, Maryan Leviski, Omelyan Prisk, Tadeus Leviski, František Maxalski və başqaları sonradan tanınmış şərqşünas kimi məşhur oldular.

1939-cu ildə SSRİ və Almaniya Polşaya təcavüz etdi. Sovet ordusu

Lvovu zəbt edib, Qərbi Ukraynanı SSRİ ərazisinə qatdı. Yan Kazimir adına Lvov Universitetinin adı dəyişdirilib, İvano Franko adına Lvov Universiteti oldu. Universitetdə dərslər daha polyak dilində yox, ukrain dilində aparılırdı. Məhəmməd Sadiq bəy qısa bir vaxtda ukrain dilini də öyrəndi. 1941-ci ildə M.S.Ağabəyzadəyə dozent elmi adı verildilər.

1941-ci ilin yayında alman faşistləri Lvovu tutdular. Lvov qapalı şəhərə çevrildi. Universitet fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Qeyri-rəsmi olsa da “gizli fakültələr” fəaliyyətə başladı. Fars və türk dilləri dərsləri Məhəmməd Sadiq bəyin mənzilində (Senator küçəsi 65) keçirildi.

Universitetin fəaliyyətini dayandırması, səhhəti ilə bağlı ağır vəziyyət yaşı 75-i keçmiş şərqşünas alimi sıxırdı. M.S.Ağabəyzadənin yeganə gəlir mənbəyi bir-neçə tələbəyə verdiyi özəl dərslər idi.

1942-ci ildə Məhəmməd Sadiq bəyin geniş, işıqlı mənzilini və zəngin kitabxanasını “bəyənən” alman zabitlərindən biri bura köçdü, Məhəmməd Sadiq bəyin bəzi qiymətli kitablarını Almaniya göndərdi.

Xəstə Məhəmməd Sadiq bəy yaxşı qızdırılmayan, yarıqaranlıq zirzəmi tipli otağa köçməyə məcbur oldu. 1942-ci ilin sonunda onun sağ əli iflic oldu, əlavə köməyə ehtiyacı yarandı. Bu zaman M.S.Ağabəyzadənin qayğısına sevimli tələbələri Olqa Voşçak və Olqanın həyat yoldaşı, eləcə də Tadeus Leviski, Severina Vilkoşinskaya, Teodozi Krulyova qalırdılar.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə son ürək sözlərini tələbələrə dedi, vəsiyyətini tələbəsi Tadeus Leviskiyə etdi: “Qardaşlarım gəlməsə...nəyim varsa sənə qoyub gedirəm... Mənə uzun müddət sədaqətli xidmətinə görə pani Severina Vilkoşinskaya 300 zlot, Teodozi Krulyovaya 100 zlot, Olqa Voşçaka-mənim tələbəmə bir kitab və istədiyini üç val verərsiniz.”

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə 1944-cü il noyabr ayının 9-da vəfat etdi. Dostları onu Lvov şəhərinin Liçakovski qəbristanlığında müsəlman adətində dəfn etdilər. Üzü qıblayə sarı...

Taleyin hökmü ilə uzun müddət qütbətdə yaşayan, amma ürəyi Azərbaycan məhəbbətlə döyünən Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə haqqında düz yetmiş il məlumatımız olmadı. Sovet dövründə onu axtarmaq cəsarət tələb edirdi. Sovet ideologiyasının qadaları nəticəsində Məhəmməd Sadiq bəy və onun kimi qütbətdə yaşayan ziyahlarımız unuduruldu.

Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə haqqında ilk məlumatı AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun professoru Gülər xanım Abdullabəyova vermişdir.

Polşa Elmlər Akademiyasının Krakov filialının arxivində Polşa və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinə dair elmi tədqiqatlar aparın Gülər xanım Abdullabəyova 1986-cı ildə ilk dəfə olaraq Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin həyatı və fəaliyyətinə dair sənədlər aşkarlamış, bu sənədlər əsasında hazırladığı məqaləni elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Birincilər sırasında hərbi tariximizin yorulmaz tədqiqatçısı polkovnik-leytenant Şəmistan Nəzərli də M.S. Ağabəyzadənin həyatı və fəaliyyəti barədə məlumat vermişdir.

Tanınmış tədqiqatçı-alim Vilayət Quliyevin “525-ci qəzet”dəki maraqlı və təsirli yazısını və M.S.Ağabəyzadə haqqında daha bir neçə məqaləni də oxumuşdum.

Lvov şəhərinə düşdüyüm günün səhəri general-mayor, nazir müavini, şərqşünas-alim Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadənin qəbrini ziyarət etmək üçün Liçakovski qəbristanlığına getdim. İndi bura səma altında əsl muzeydir. Qışda da, yayda da turistlərlə dolu olur. Giriş pulludur. Muzey işçiləri nabeləd olduğumu o saat duydu. Nəzakətlə “buyurun” dedilər. “Burada həmyerlim dəfn olunub. “Ağabəyzadə?” deyərək orta yaşlı muzey işçisi soruşdu. Kənardan söhbətimiz idinləyən gənc qız (o da muzey işçisi idi). “Olar, aparım göstərim?”, deyərək, həmkarından icazə istədi. Doğrusu həyəcan keçirirdim. Keçən illər “Sadiq bəy Ağabəyzadənin sahibsiz məzarı” adlı yazı oxumuşdum... Bələdçi qız Liçakovski qəbristanlığı haqqında məlumat verirdi. “Bura Avropanın ən qədim qəbristanlığındandır. Məzar daşlarının üzərində polyak, ukrain, rus, alman... və Azərbaycan dilində yazılar var. Ən qədim məzar daşı 1675-ci ildə göstərir. 40 hektar ərazidə 400 minə yaxın adam dəfn olunub. Məzarları rahat tapmaq üçün qəbristanlıq ərazilərə (sektorlara) bölünüb. Ağabəyzadənin məzarı 64-cü sektordadır. Sağ olsun azərbaycanlıları, Ağabəyzadəni unutmadılar. Ona bu yaxınlarda gözəl bir abidə qoyublar. Məzarı da bütün məzarlardan fərqlənir. Bu da Ağabəyzadənin məzarı... İcazə verin mən gedim.” Bələdçi qıza minnətdarlıq edirəm. Ağabəyzadənin məzarı qarşısında həyəcənsiz dayanmaq olmur. Onun xatirəsinə ehtiram olaraq uzun müddət başımı aşağı salıram. Nəvəm Nərgizin Azərbaycandan gətirdiyi çiçəklərdən məzarın üstünə düzürəm... Bəli, bu məzar başqalarından fərqlənir. Axı dostları və tələbələri onu müsəlman adəti ilə basdırıb. Üzü qıblayə sarı...

Zövqlə yaradılmış bu məzarüstü abidə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi ərəfəsində Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə ucaldılıb. Məzarüstü abidə tanınmış heykəltəraş, Ukraynanın xalq rəssamı Seyfəddin Qurbanov tərəfindən hazırlanıb, 15 iyunda (xalqımız üçün əlamətdar bir gündə-Milli Qurtuluş Günü) təhvil verilib.

Arxamda kiminsə olduğunu duyuram. Əlində fotoaparət orta yaşlı bir kişi: “Bu məzarın şəklini çəkməyə icazə olar?” Yarı polyak, yarı ukrain, yarı rus dilində danışsa da bir-birimizi əl hərəkətləri ilə daha yaxşı başa düşürük. Qəlbimdə qeyri-adi hisslər var. Azərbaycanlı olmağımla qürur duyuram...

Muzey işçilərinə bir daha minnətdarlıq etmək istəyirəm. Məni xidməti otağa dəvət edirlər. Liçakovski qəbristanlığının və Lvovun turist xəritəsini bağışlayırlar. Xəritənin üzərində qeydlər var. “Yaroslav Steçka” küçəsi 65. M.S. Ağabəyzadə bu binada yaşamışdır”

(Davamı 5-ci səhifədə)

UNUDULMAZ BİR AD VAR

MƏHƏMMƏD SADIQ BƏY AĞABƏYZADƏ - GENERAL-MAYOR, NAZİR MÜAVİNİ, ŞƏRQŞÜNAS ALİM

(Əvvəli 3-cü səhifədə)

Muzey işçilərindən ayrılıb, şəhərin mərkəzində yerləşən həmin sakit küçədə gedirəm.

“Yaroslav Steçka” küçəsində (keçmiş “Senator” küçəsi) 65 nömrəli binaya vurulmuş xatirə lövhəsi ilk baxışdan diqqətimi cəlb edir. Xatirə lövhəsində ukrain dilində bu sözlər yazılıb: “ Bu binada görkəmli alim, şərqşünas, professor Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə yaşamışdır (15. III. 1865 - 9. XI. 1944). Azərbaycanlı və Ukrayna vətənpərvəri, 1927-ci ildən 1941-ci ilə kimi Lvov Universitetində və Ali Ticarət Məktəbində türk, ərəb, fars dillərini və başqa fənləri tədris etmişdir.”

Bu da “Tuqan-Baranovski” küçəsində yerləşən Ali Ticarət Akademiyası. Ali məktəbin girişində xatirə lövhəsi var: “Görkəmli alim-şərqşünas, professor Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadə (15.III.1865-9.XI.1944) burada işləmişdir. Azərbaycanlı və Ukrayna vətənpərvəri, 1927-ci ildən 1941-ci ilə kimi Lvov Universitetində və Ali Ticarət Məktəbində türk, ərəb, fars dillərini və başqa fənləri tədris etmişdir”.

Şəhərin mərkəzində yerləşən “Universitet” küçəsinə Məhəmməd Sadiq bəyin əmək fəaliyyətinə başladığı Lvov Universitetinə gəlirəm. Möhtəşəm və özəmətli binadır.

İvano-Franko adına Lvov Milli Universiteti Tarixi muzeyinin direktoru Heley Stepan Dmitreviç (əvvəlcədən zəng etmişdim) məni səmimi qarşıladı. Professor Ağabəyzadənin adını eşidən kimi ayağa qalxdı. İki cildlik Lvov Universiteti Ensiklopediyasını gətirdi. Bu ensiklopediya Universitetin 350 illik yubileyi münasibətilə 2011-2014-cü ildə hazırlanıb. Birinci cild 716 səhifədən, ikinci cild 764 səhifədən ibarətdir. I cildə M.S.Ağabəyzadənin şəkli və haqqında yazı verilib. Muzey direktoru onu da əlavə etdi ki, Ağabəyzadənin ölümündən sonra universitetdə uzun müddət türk, ərəb, fars dilləri tədris olunmadı. Yalnız 1967-ci ildə ərəb, fars dilləri fakültativ kurs kimi tədris olundu. Bir ildən sonra kurs bağlandı, 1980-ci ildə bərpa olundu. Cəmi 3 il tədris aparıldı.

Ukrayna müstəqillik qazandıqdan sonra professor Y.Polotnyukun təşəbbüsü ilə yalnız 1992-ci ildən ərəb və fars dillərinin tədrisi bərpa edildi. 1997-ci il-

də filologiya fakültəsində şərqşünaslıq kafedrası yaradıldı. “Kafedra əməkdaşları Sadiq bəyin xatirəsini unutmur” deyərək, Heley Stepan ayağa qalxdı, professor Yarem Polotnyukun M.S.Ağabəyzadənin yubileyi münasibətilə “Yaroslav” (“İşıqlı söz”) qəzetində dərc olunmuş məqaləsini göstərdi. Polşada çıxan elmi jurnallardan birində Məhəmməd Sadiq Ağabəyovun elmi-pedaqoji fəaliyyətinə həsr olunmuş məqalənin elektron variantını verdi. Məhəmməd Sadiq bəyin Polyak dilində çıxan jurnaldakı şəkillərini göstərdi.

Avqust ayı olduğundan universitet rəhbərliyi və şərqşünaslıq kafedrasının müəllimləri ilə görüşə bilmirəm. Auditoriyaları gəzirəm. Görəsən Məhəmməd Sadiq bəy hansı auditoriyada dərs keçirdi?!

Uzun müddət nə mən danışırım, nə muzey rəhbəri. Sükutu o pozur:

“Siz Lvovu gəzmisinizmi? Lvov gözəl şəhərdir. Həm də “Ağabəyzadə” “Bakı” ilə Lvovda görüşür. Əvvəlcə başa düşmədim. Sonra öyrəndim ki, Lvovda həm “Ağabəyzadə” küçəsi, həm də “Bakı” küçəsi var. Özü də bu küçələr bir-biri ilə kəsişir, bir-biri ilə “görüşür”.

Lvov Məhəmməd Sadiq bəy Ağabəyzadəni unutmur. Bəs görəsən Bakıda və ya şərqşünas alimin doğulduğu Göyçayda Ağabəyzadə küçəsi olacaqmı?

“Professor Ağabəyzadə küçəsi”. Necə də gözəl səslənir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə M.S.Ağabəyzadənin Bakıda yaşadığı binanın qarşısına xatirə lövhəsi vurmaq da yerinə düşər.

Namaz MANAFOV,
*Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Humanitar fənlər kafedrasının
dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*